

СОВІСНИЙ ХІРУРГ ЗІ СКАЛЬПЕЛЕМ САТИРИ (ПЕТРО ПАНЧ)

У книзі „На калиновому мості” (1965) П. Панч лаконічно окреслив свою життєву мету так: „Радянський письменник має бути не холодним дзеркалом, а совісним хірургом” [3, 59]. А ще в 1932 році в „Моїй доповіді” він, відповідаючи на питання щодо того, чи можна написати аполітичне оповідання, відповів не менш однозначно: „Соціальна доба вимагає від письменника конкретної участі в перебудові, а не бути пасивним спостерігачем” [9, 33]. Зрозуміло, що висловлювання П. Панч слід розглядати в контексті соцреалізму з його настановою на активну роль творця в суспільному житті, проте письменник дійсно вважав свою прозу певним засобом, „мечем духовним” для боротьби з негативними явищами дійсності. Зокрема, це простежується в його ранніх сатиричних творах, де виведені соціальні типи є образами „негативних героїв”, яких викривають „позитивні герої”. Найцікавішим у таких текстах є саме причина появи цих „негативних” явищ у радянському модусі життя, і найчастіше їхнє виникнення автор пояснює самим фактом існування радянської влади.

П. Панч в одній із розмов з В. Дончиком роз’яснив фабульну своєрідність своїх творів: усі вони базуються на співвідношенні факт – дія – вчинок, де „факт завжди береться реальний, а дія вигадується” [4, 90]. У його сатиричних текстах ця тріада є найвиразнішою, якщо, звичайно, враховувати поодинокі авторські згадки щодо реальних прототипів і подій, які дали поштовх створенню тексту.

У часи становлення й розвитку більшовицького суспільства митці активно звертались до сатиричних жанрів, часом навіть примітивізуючи їх до банальних наклепів. На думку І. Смирнова, сама сталінська доба потребувала наявності зовнішнього начала (зокрема, партійної дисципліни), „яке розв’язує самокритику, заохочуючи самоліквідацію особистості” [14, 293]. Критикуючи інших, письменник наближав себе спочатку до моральної (конфліктами з націотворчими митцями), а потім вже й до фізичної самоліквідації (ідеологічними конфліктами).

Заідеологізованість тоталітарної (соцреалістичної) культури провокувала митців писати в політично-коректно, а тому несідомо або й свідомо міфологізувати дійсність за моделлю, визначеною компартією. Зокрема, під час Першого всесоюзного з’їзду радянських письменників у 1934 році відомий автор „Чапаєва” Д. Фурманов визначив своє кредо так: „Художня правда полягає у тому, щоб без утайки розповісти *все* необхідне, але розповісти *правильно*, тобто під певним кутом зору (курсив автора. – М. Н.)” [15, 20]. У творі „Восени” сучасник П. Панча – письменник Г. Епик (який про себе казав, що „сатира в мене виходила непогано” [6, 69]) майстерно фіксує цю ситуацію „непідробної” ширості радянської ідеології, що запанувала в засобах масової інформації. У Г. Епіка один із персонажів

висловлює достатньо сміливу думку щодо проведених тодішніх газет: „В історіях нет правди, а в правде нет історій” [5, 119].

Критики вважають, що сатирична лінія в українській прозі 20-х років ХХ ст. була започаткована М. Хвильовим, однак П. Панч починав тоді ж і був „совісним хірургом”, який гострим скальпелем художнього висміювання безжалюбно виокремлював із радянського побуту ті явища, які потребували гострої критики. Здебільшого сатира П. Панча була спрямована на певні соціальні типи, які проголошувались несучасними й навіть ворожими новому побуту.

Наприклад, у творі „Перекупка” (зі збірки „По за життям”, 1924) П. Панч зображує цей, заявлений у назві, соціальний тип як ідеологічно небезпечну тварину: „Водиться перекупка поблизу базарів торговельних міст, і живе в хатах, під стріхами. В звіринцеві на неї дуже схожі великі мавпи” [10, 30]. Сатиричний опис у тексті є доволі невибагливим, що наближає його до агітки, проте подібне зооморфне породження НЕПівського часу для письменника є загрозливим знаком для всієї держави, що допускає існування перекупок.

У творі „Промсирьо (малюнки 1921 р.)” (зі збірки „У містечку Бе”, 1925) мешканець села Гусячий Куток Максим Гарба, випадково потрапляючи спочатку до членів виконкому, а потім стаючи делегатом на шостому повітовому з’їзді Рад, починає профанне побутове життя плутати з сакральним політичним дійством. Це відбивається передусім у його мові, бо до дружини він звертається так: „Женвідділ, випряжи губкобилу та зачини главворота” [11, 25], а на всі її сварки відповідає в офіційно-діловому стилі: „Більше двох хвилин говорити тобі не помагається, бо це єсть пренія, а не доклад” [11, 25]. Іронічна критика задурманеного резолюціями й наказами селянина зрештою є критикою державного режиму, про який в одному з ранніх оповідань П. Панча написано доволі прямолінійно: „Якби була інша політика Совецької власті, то й це ще б можна було виправити” [13, 19].

П. Панч певний час був членом літературної організації „Плуг”, а тому його скальпель сатири було спрямовано передусім на рустикальний простір. Зокрема, в оповіданні „Земля” (1923), яке О. Білецький вважав „одним з найкращих зразків нашої революційної прози” [1, 67], виведено соціальний тип селяка, якого обдурюють освічені, а тому хитрі представники офіційної влади. У творі селянин хутору Мозолівка Роман Шкандиба намагається орендувати маєток пані Бугаївської, однак стикається з агресивними діями заможного господаря Смеркала та племінника Бугаївської – Володі, які, користуючись юридичною неосвіченістю Романа, змушують його підписати орендний договір на не вигідних умовах. Коли селяни відмовляються від оренди, Роман Шкандиба, поставлений у ситуацію термінової виплати 600 пудів пшениці за договором, у відчаї прагне повіситись (а в першій редакції його навіть не встигають врятувати). У цій суїцидальній дії особливо виразні мотиви заклику: з одного боку, волення про допомогу й пошуки контакту, з іншого – прихована помста, тобто агресивний прояв. Сатира в оповіданні часом виглядає навіть саркастичним засудженням одвічного непорозуміння

багатих і бідних, селян і міщан, що також можна вважати вадою більшовицького ладу.

П. Панч у романі „Реванш” (1925) виводить цілу галерею соціальних типів, які були породжені новим часом, це був „час Республіки, коли вона складалася лиш з 4 основних шарів суспільства: червоноармійців, службовців, спекулянтів і бандитів” [112, 158]. Назву твору письменник пояснював тим фактом, що „вороги революції хотіли взяти реванш за поразку” [4, 137], однак згодом нарікав щодо надмірного натуралізму цього раннього роману і тому для книги „На калиновому мості” ввів вже перероблену версію тексту під заголовком „Родовите дворянство”. Із авторським змінами втратилась і гострота сатири П. Панча, зокрема, щодо НЕПівського свавілля: „НЕП на вітринах тут так нахабно виставляв своє катаральне черево і гвалтував революцією зачаті вулиці” [12, 109]. У „Реванші” показано як по-різному нещасливо склались долі колишніх представників шляхетних родів: Людмила Забойська (Лілі) після революції та смерті матері опиняється на вулиці і стає повією, а Сашко Яхонтов (Кларнет), що нагадує їй про щасливі часи дореволюційного раю, невдало намагається співпрацювати з Добрармією. На широкому тлі П. Панч зображує низку „негативних героїв”, висміюючи їхню обмеженість і недолугість у зіткненні з переможним більшовицьким соціумом. Сатира письменника поширюється не тільки на негативні явища більшовицького побуту, а і на сам більшовицький лад, що спонукає людей до ворожого ставлення, зрештою самі більшовики спонукали до активності своїх ворогів, загнавши їх у глухий кут. Поразка антигероїв у ранній прозі П. Панча є напередвизначеною, однак саме вона активізує антигероїв на протидії, адже вони не мають чого втрачати.

Невдача в реальному житті (випадок Романа Шкандиби), невпевненість і загроза ідентичності актуалізує деструктивні імпульси. Приміром, П. Панч написав повість „Білий вовк” (1929 р., друга редакція – „Вовки”, 1936 р.) задля того, щоб показати як негативна соціальна ситуація впливає на людину. Суспільно мотивована агресивність (бажання вбити іншого) у тексті стає провокативною формою розв’язання конфлікту. У повісті зображено постать жорстокого куркуля Уласа Волоса, який не зупиняється ні перед чим у досягненні своєї правди. На шляху до цього він убиває онучку, а нацькованим ним сини Артем і Левко намагаються забрати у своєї сестри гроші. Первинне бажання вбити сестру породжує бажання бути вбитим, що породжено докорами сумління, тому брати разом вішаються на двох кінцях мотузки, прив’язаної до бантини. Їхнє подвійне самогубство як символічний захист від агресії – це унікальний мотив для всього літературного процесу 20-30-х рр. Це не були герої доби, яких можна було б поставити за приклад, але пошук модерного ідеалу мужності починався з суб’єкта, який убиває себе сам, оскільки не приймає агресивної форми міжлюдських стосунків. За спогадами письменника, появу твору було викликано історією, про яку оповідав О. Довженко („Як дід послав своїх синів пограбувати їхню сестру” [9, 26]), а також як відповідь на „Червоноградські портрети” І. Сенченка. І. Сенченко

зобразив сильних господарів (тобто куркулів) як надійних сільських робітників, які покращують економіку пореволюційного побуту, проте поводять себе при цьому брутално й егоїстично.

В оповіданні П. Панча „Мамо, вмирайте!” (1930) ідеологічне протистояння вже зображується таким, що може закінчитись компромісом, перевихованням, а не смертю негативного персонажа. У творі Гнат Голод вирішує написати заяву до колгоспу „Новий побут”, проте наражається на бурхливий протест „менш свідомої” дружини Марії, яка заради того, щоб переконати чоловіка, навіть імітує самогубство, вештаючись по вулицям села з мотузкою на шиї зі словами: „Однаково завісуюсь. Я йому покажу «Новий побут»” [8, 85]. Це переконує Гната Голода, і він забирає заяву, а розв’язка оповідання є знаковою. Марія і Гнат вирішують таки приєднатись до колгоспу, коли помирає матір Гната, портретний опис якої зіставлено з описом сухої й мертвої землі Голодів на противагу пишним колгоспівським ланам. Смерть матері постає як смерть минулого, загибель згубного індивідуалізму й виправдання колективістського добробуту. За свідченням П. Панча, в основу твору покладено дійсний факт із життя його рідного містечка Валки, де „під тином померла знайома мені [П. Панчеві] бабуня” [9, 25], а сам текст було написано буквально за одну ніч [9, 26].

П. Панч, переживши розстріли багатьох своїх друзів у 1937 році, вочевидь, був змушений виробити для себе саме той тип світогляду, який влаштував уряд –конформістський з незлобивим сатиричним ставленням у дусі тези М. Гоголя: „Над ким сміємося? Над собою сміємося!”. Зрештою, це було типово для сатириків радянської доби, як справедливо зазначав щодо П. Панча Г. Костюк: „Він швидше, ніж багато з його колег, збагнув залізну логіку доби, що дозволяла зображувати не дійсне, а бажане, що вимагала не реальної, а підробленої епохи” [7, 199].

Проте часом сатира П. Панча, а також інших митців 20-30-х років не завжди сприймалась адекватно: владними структурам було невігідно показувати життя надто реалістичним, оскільки від цього воно ставало надто дошкульною критикою самої влади. Наприклад, письменниця Д. Гуменна згадувала, як на одному із зібрань київського „Плугу” десь у 1927 році вона прочитала своє оповідання, що базувалось на реальних подіях. У творі літню селянку, яка все життя важко працювала, місцеві комсомольці називають куркулькою. Цим несправедливим звинуваченням жінку доводять до стану дезадаптаційного відчаю, і вона топиться у криниці. Страхітлива історія про трагедію індивідуалізму в боротьбі з безжальною ідеологією, не була підтримана плужанами. Д. Гуменна пише, що відгуки про її твір були однозначні: „Навіть Пилипенко сказав, щоб я його порвала” [2, 705], оскільки „оповідання... ідеологічно не витримане” [2, 705]. Авторка, усвідомлюючи свою „неспівзвучність із радянською дійсністю” [2, 707], після цього подала заяву на вихід із літературної організації. Такі випадки в літературі 20-30-х рр. були непоодинокі, адже митці щиросердно намагались із хірургічною точністю відтворити правдиву картину постановки нової більшовицької влади з усіма плюсами й мінусами цього процесу, але правда була потрібна тільки

ідеологічна. Усе це і формує феномен „Розстріляного Відродження”, яке шукало компромісу художнього таланту з ідеологією, не розуміючи примарності всіх спроб поєднати одне з іншим.

Література

1. Білецький О. І. Проза взагалі й наша проза 1925 року // Білецький О. І. Літературно-критичні статті / [упоряд., прим. М. Л. Гончарука; передм. І. О. Дзевєріна] / О. І. Білецький. – К.: Дніпро, 1990. – С. 51–90.
2. Гуменна Д. Мій борг Сергієві Пилипенку / Докія Гуменна // Пилипенко С. Вибрані твори / [Упоряд., передм., прим. Р. Мельникова] / Сергій Пилипенко. – К.: Смолоскип, 2007. – С. 701–713.
3. Дончик В. Петро Панч. Нарис життя і творчості. Вид. друге, переробл. і доп. / Віталій Дончик. – К.: Дніпро, 1981. – 211 с.
4. Дончик В. Чарівний ключ / Віталій Дончик // Про Петра Панча: Спогади, роздуми / [Упоряд. Б. С. Буряка]. – К.: Рад. письменник, 1981. – С. 87–94.
5. Епик Г. В-осени / Григорій Епик // Вапліте. – 1926. – № 3. – С. 100–127.
6. Епик Г. [3 листів Григорія Епіка] / [Публікація К. Фролової] / Григорій Епик // Радянське літературознавство. – 1965. – № 1. – С. 64–72.
7. Костюк Г. У змаганні з часом (П. Панч) // Костюк Г. У світі ідей і образів : Вибрані критичні та історико-літературні роздуми 1930-1980 / Григорій Костюк. – Б. м.: „Сучасність”, 1983. – С. 192–205.
8. Панч П. Мамо, вмирайте! // Панч П. Твори в шести томах. Том другий: Повісті, оповідання, роман „Облога ночі” / [Упоряд.: В. Г. Дончика та О. П. Рилєєвої; Приміт. А. О. Ковтуненка] / Петро Панч. – К.: Дніпро, 1981. – С. 82–89.
9. Панч П. Моя доповідь / Петро Панч. – Х.: ЛіМ, 1932. – 48 с.
10. Панч П. Перекупка // Панч П. Поза життям / Петро Панч. – Х.: [Б.в.], 1924. – С. 30–33.
11. Панч П. Промсирьо (малюнки 1921 р.) // Панч П. У містечку Бе / Петро Панч. – Х.: Книгоспілка, 1925. – С. 21–29.
12. Панч П. Реванш // Панч П. Мишачі нори. [Оповідання] / Петро Панч. – [Х.]: ДВУ, 1926. – С. 105–241.
13. Панч П. Якби була інша політика // Панч П. У містечку Бе / Петро Панч. – Х.: Книгоспілка, 1925. – С. 21–29.
14. Смирнов И. П. Психодиахронологика: Психоистория русской литературы от романтизма до наших дней / И. П. Смирнов. – М.: Новое Лит. Обозрение, 1994. – 351 с. – (Научная библиотека).
15. Тростянецький А. На бистрині часу // Тростянецький А. На бистрині часу: Літературно-критичні статті, спогади / А. Тростянецький. – К.: Радянський письменник, 1985. – С. 3–24.

Анотація

Нестелєєв М.А. Совісний хірург зі скальпелем сатири (Петро Панч)

У статті проаналізовано особливості стилю Петра Панча, зокрема, використання ним різних видів комічного. Подано приклади з творів письменника 20-30-х років ХХ століття, що наочно демонструють підготовку до зміни авторських світоглядних орієнтирів. Дошкульна сатира П. Панча з

часом перетворюється на іронічне самокритикування. Тема „людина і суспільство” у його ранніх текстах належала до найважливіших у ракурсі засудження жорстокої логіки доби, тоді як у пізніх текстах це тема видозмінюється у сатиричне висміювання окремих аспектів радянського життя, що не зачіпає жодних серйозних культурно-політичних питань.

Ключові слова: іронія, текст, „Розстріляне Відродження”, сатира, критика.

Аннотація

Нестелеев М.А. Совестьливый хирург со скальпелем сатиры (Пётр Панч)

В статті проаналізовано особливості стилю Петра Панча, а саме, використання ним різних видів комічного. Дано приклади з творчості письменника 20-30-х років ХХ століття, в яких наочно продемонстровано підготовку до зміни авторських світоглядних орієнтацій. Остра сатира П. Панча з часом перетворюється в іронічну самокритику. Тема „людина і суспільство” в його ранніх текстах належала до одних з найважливіших у ракурсі засудження жорстокої логіки доби, тоді як в пізніх текстах ця тема видозмінюється в сатиричне висміювання окремих аспектів радянського життя, що не зачіпає жодних серйозних культурно-політичних питань.

Ключевые слова: ирония, текст, „Расстрелянное Возрождение”, сатира, критика.

Annotation

Nesteelev M.A. Conscientious surgeon with a scalpel of satire (Petro Panch)

The features of Petro Panch's style (specifically use of the different types of comic) are analyzed in the article. The examples from the writer's works of the 20-30's of XX century demonstrate preparation for changes in author's ideological orientations. P. Panch's strong satire eventually becomes ironic and auto-critique. The theme of „Man and Society” in his earlier texts belonged to the most important perspective in condemning the brutal logic of that period, whereas in later texts is a topic mutates into satirical ridicule of certain aspects of Soviet life that does not affect any significant cultural and political issues.

Keywords: irony, text, „Executed Renaissance”, satire, criticism.

Стаття прорецензована і рекомендована до друку к. філол. наук, доцентом Казаковим І.М.